

Pregledni znanstveni članek/1.02

Tihana Stepinac Fabijanić

POTI DEDIŠČINE – NA OBEH STRANEH REKE KOLPE

Na slovenski strani že dobro znan in uspešen projekt z naslovom »Po poteh dediščine Dolenjske in Bele Krajine«, ki se zadnje čase širi tudi na Kočevsko območje in dalje (Košćak 2000) ima svojo vzporednico tudi na Hrvaškem, kjer v zadnjih treh letih intenzivno vpeljujejo podoben projekt z delovnim naslovom »Na obeh straneh reke Kolpe«, po identičnem britanskem modelu "Heritage Trails" (Poti dediščine).

Tudi hrvaški projekt je usmerjen k regionalnem razvoju, in sicer na hribovitem območju ob reki Kolpi v dveh županijah (Primorsko-goranski in Karlovački), s posebnim usmerjanjem v razvoj ruralnega turizma na slabo razvitem območju. Mednarodni in interdisciplinarni projekt prostorsko poteka v obmejnih krajih ob reki Kolpi, hkrati pa vključuje tudi čezmejno sodelovanje (cross-border cooperation) oz. poskuša povezati dva sosednja prostora ene doline v dveh državah v smislu strokovno-metodološkega in politično-gospodarskega sodelovanja. Še bolj pa je pomembno, da se skozi delo projekta želi izboljšati medsebojne stike in pogoje življenja prebivalcev na obeh straneh kolpske doline.

Projekt bo namreč koristil lokalnemu prebivalstvu, ki je ločeno z mejno reko, saj bo vzpodbujal njihovo zavest o možnostih razvoja na tem prostoru. Prav tako bo koristil celotni dediščini, pripomogel k njenemu varovanju, ohranjanju ter promociji v smislu turistične atrakcije. Projekt bo koristen tudi za okolico, ker bo poudarjal potrebo pravilnega ekološkega upravljanja in uporabe naravnih bogastev. In nenazadnje lahko projekt koristi tudi bodočim obiskovalcem tega območja.

Projekt ima tudi širšo družbenopolitično dimenzijo, saj se z njim nakazuje na t. i. "bottom-up" oz. pristop od spodaj, še posebno v sodelovanju lokalnih skupnosti z domačimi in mednarodnimi združenji (združenje ICAM

iz Reke je pobudnik in predlagatelj projekta¹⁾ in tudi z različnimi institucijami in s telesi državne uprave ter mednarodne skupnosti (meddržavno sodelovanje Britanije, Slovenije, Hrvaške).

Rezultati projekta na slovenski strani že kažejo takšne pozitivne premike. V

nadaljevanju bo na kratko povedano, kako projekt poteka "na drugi strani". Pojasnjena bo tudi problemska situacija, s katero se srečujejo sodelavci projekta na terenu in se nanaša na vprašanja varovanja in dviga tradicionalnega nasledstva kot enega izmed osnovnih resursov za razvoj turizma na obravnavanem območju. Pri tem se v strokovnem smislu neizogibno srečujemo tudi z vprašanjem etnologovega odnosa do dosežkov tako usmerjenega projekta oz. koliko lahko razvoj turizma pomaga ali škoduje varovanju elementov kulturne dediščine, ne glede na to, ali gre za stavbno dediščino ali pa navade in duhovne vidike življenja določene lokalne skupnosti.

Začetki razvojnega projekta

Kot že rečeno, je projekt na Hrvaškem spodbudil sorodni projekt po britanskem modelu "Heritage Trails", ki je bil prikazan znotraj mednarodnega združenja ECOVAST²⁾ na srečanju na Otočcu leta 1997 (Heritage Trails – brošura, 1977). Takrat je združenje ICAM iz Reke začelo prvo fazo dela, kar je pomenilo oblikovanje strokovne ekipe, vzpostavitev kontaktov in sodelovanja z lokalnimi in regionalnimi institucijami in upravo ter pridobivanje informacij in dokumentacijskega materiala. Vse je potekalo izključno na prostovoljni osnovi, rezultat tega pa je izdelava Predloga projekta z delovnim naslovom »Poti dediščine – na obeh straneh reke Kolpe«. Sledilo je nekaj predstavitev v obliki workshopa na terenu, v katere se je zahvaljujoč donaciji britanskega Know How Fonda vključila tudi mednarodna ekipa strokovnjakov. Rezultat takšnega sodelovanja je Predlog projekta z naslovom »Razvoj turističnih poti dediščine v dolini reke Kolpe s ciljem revitalizacije ruralnih skupnosti«, ki ga je februarja 2000 združenje ICAM predložilo Ministrstvu za turizem RH ter britanski ambasadi v Zagrebu, v predviden Konzorcij pa je možna vključitev tudi drugih državnih institucij.

Čeprav je projekt kot celosten razvojni program ob vzpodbujanju turizma v ruralnih območjih zaenkrat

Vas ob Kolpi

edini takšne vrste na Hrvaškem in zato dobrodošel na Ministrstvu za turizem, Ministrstvu za kulturo in Ministrstvu za varstvo okolja, so ga težave v njegovi realizaciji, povezane z uresničitvijo finančne konstrukcije vse do nedavnega pustile »na čakanju«. Šele v zadnjem času je *razvojna strategija za ruralna območja*, narejena na nivoju države, predvidela tudi vključevanje takšnih projektov. Tako je Ministrstvo za turizem objavilo *Razpis za sofinanciranje razvojnih projektov, utemeljenih na programu varovanja in obnove dediščine*.³ Upamo, da bomo končno dobili pozitiven odgovor na postavljeni Predlog s strani združenja ICAM, s čimer se bo delo »na tej strani Kolpe« nadaljevalo.

Dediščina in regionalni razvoj

Načrtovani rezultati projekta:

1. Analiza virov in smernice razvoja

Projekt načrtuje pridobivanje pomembnih informacij o virih naravne in kulturne dediščine goranskega in ozalskega območja ob reki Kolpi, njihovo ovrednotenje v smislu ohranjanja dediščine in vključevanja v načrtovan razvoj, določitev prednosti ter izdelava sistemskih smernic za povezovanje izbranih turističnih zanimivosti in njihove ponudbe na celotnem predvidenem področju v skladu z interesi lokalnega prebivalstva, in sicer po modelu »Heritage trails« (Poti dediščine). Tako obdelan material bo objavljen v obliki elaborata.

2. Turistična ponudba in marketing

Predlagane lokacije z interpretacijo virov naravne in kulturne dediščine bodo vključene v turistično

ponudbo regije oz. v sodelovanju z lokalnim in regionalnim turističnim zavodom publicirane v obliki prospektov in promovirane na domačih in mednarodnih turističnih sejmih.

3. Ustanovitev podjetja

V interesu načrtovanega razvoja regije in dolgoročnega doseganja rezultatov projekta »Poti dediščine« ob reki Kolpi je med izvajanjem projekta predvidena ustanovitev podjetja, oziroma agencije, ki bo dolgoročno združeval vse zainteresirane posameznike in institucije, katerih cilj je nadaljevanje razvoja ruralnega turizma na predvidenem območju po določenih smernicah.

Zanima nas predvsem vsebina 1. točke, ki zadeva naslednje: katere so prednosti oziroma kateri problemi regije, kaj so viri naravne in kulturne dediščine te regije ter kako jih vključiti v gospodarski razvoj. Z vidika sodelovanja etnologov in konservatorjev nas zanima, kako se opredeliti v smislu varovanja dediščine oziroma v smislu interpretacije in uporabe dediščine v turistične

1. ICAM (Internacionalni center antropologije Motovun), Reka, Ružičeva 5, je nevladna, neprofitna organizacija, ustanovljena 1989 z namenom raziskovanja, interpretacije in revitalizacije kulturne in naravne dediščine Istre, severno-jadranskega Primorja in Gorskega Kotarja.

2. ECOVAST (Evropski svet za vasi in mala mesta) je mednarodna organizacija s statusom pri Evropski komisiji. Svoje nacionalne izpostave ima na Hrvaškem in v Sloveniji.

3. Javni razpis za predlaganje razvojnih projektov, utemeljenih s programom ohranjanja in obnove dediščine za sofinanciranje s podpornimi sredstvi Ministrstva za turizem v letu 2000, ki je bil objavljen v Vjesniku, 2. decembra 2000.

namene ter kako doseči uspešno komuniciranje med strokovnjaki in lokalnim okoljem, da bi projekt aktivno zaživel.

Če upoštevamo to zadnjo trditev, ugotavljamo, da so predvideni rezultati projekta v neposredni odvisnosti od reakcij lokalne skupine oziroma prebivalcev, ki morajo aktivno sodelovati v procesu realizacije, na kar kažejo tudi slovenske analize. V dosednji fazi delavnic na terenu se je delo komaj dotaknilo elementov informativnega in edukativnega družbenega delovanja nasproti lokalni skupnosti, kar se terminološko označuje z izrazom "community development" (Moore, Brooks 1996). Menimo, da je v komunikaciji vseh zainteresiranih "partnerjev" dosežen ustrezen dogovor. Podan je potek dosedanjega dela na projektu, vključno z zbranimi materiali, ki valorizirajo kulturne in naravne vrednosti krajev ob reki Kolpi kot vire bodočega razvoja s poudarkom na turizmu; podan je tudi pregled težav, s katerimi se srečujejo lokalni prebivalci tega področja in ki ovirajo razvoj (izoliranost, visoka stopnja brezposelnosti, nezadovoljiva infrastruktura, neorganiziranost kmetijske proizvodnje in ostalih dejavnosti ipd.); v nadaljevanju pa so predstavljene možnosti izhoda iz "križe nemoči" s pomočjo projekta, ki bi zajemal sledeče smernice:

- Sprejemanje celotne regije ob zgornjem in srednjem toku reke Kolpe kot "dodatnega proizvoda" za razvoj turizma v zaledju obalnega dela države (Kvarnerska riviera), vključno s potenciali zdravstvenega, rekreacijskega in športnega turizma na povezavah med večjimi mesti v okolici (Zagreb, Karlovac, Reka, Ljubljana, Trst).

- Podpiranje lokalnega kmetijstva (tudi kot dodatka k osnovni zaposlitvi), s poudarkom na pridelavi domače hrane in uporabi starih receptov ter plasiranjem proizvodov na tržišče.

- Prebivalci tega območja se zavedajo vrednosti svojega naravnega in kulturnega okolja, zato je potrebna pomoč v prizadevanjih glede obnove, varovanja in predstavitve dediščine in tudi pri njenem vključevanju v turistično ponudbo, s poudarjanjem vseh oblik tradicionalne proizvodnje (stare obrti in druga znanja s vključevanjem narečnega jezika kolpske doline, legende itd.).

- Prebivalci tega območja so pretežno revni in pogosto malodušni, z izraženim občutkom nemoči, da bi se uprli izolaciji in spremenili svoje življenjske okoliščine; valovi političnih sprememb, v zadnjem času tudi posledice splošnih vojnih okoliščin, razmere na Hrvaškem in proti Hrvaški so k temu občutku prispevale še nezaupanje do sprememb – kljub temu je bilo doseženo soglasje, da želijo ovire premagati in začeti projekt, v katerem bo s skupnimi močmi in z vlaganjem vseh vključenih ustvarjen pozitiven pomik.

- Pri dosedanjem delu na začetku projekta je bilo v komunikaciji z lokalnim prebivalstvom doseženo razumevanje v smislu možnosti uporabe virov dediščine kot razvojnega potenciala in o potrebi sodelovanja vseh zainteresiranih, da bi lahko ustvarili podlago za razvoj ruralnega turizma, kar je cilj tega projekta; pri tem je bilo ugotovljeno, da je evropski model "Heritage Trails" (Poti dediščine) sredstvo za doseg tega cilja (kar že postaja realnost na področju "na drugi strani Kolpe" v

Sloveniji).

- Nekatere lokalne akcije, v razvojnem smislu, so se na obravnavanem območju že začele. Poleg posameznih podjetniških dejavnosti in vlaganj je na pobudo Primorsko-goranske županije v Skradu pri Opčini ustanovljen t. i. podjetniški inkubator, ki želi združevati in usmerjati interese lokalnih podjetnikov; ravno tako je na področju Vrbovskega ustanovljeno žensko združenje Žene pri Kupe, ki želi prispevati k povezovanju in razvoju. S to iniciativo je povezana tudi ideja o organiziranju umetniškega, kreativnega in podjetniškega centra, kar je deloma že realizirano v obliki "Oblikovne likovne delavnice Plemenitaš". Na tem območju je sprožena tudi iniciativa mladih ljudi za samopomoč v oteženih življenjskih pogojih, ki želi zaustaviti težnjo po begu z vasi ter najti izhod iz stanja izolacije in siromaštva, najti prednosti življenja na vasi in tam ustvariti pogoje za zaposlovanje. Projekt tovrstne pobude podpira. Če takšnih in podobnih začetnih poskusov ne bi podprli, in zato iz vseh teh iniciativ ne bi dobili pozitivnih rezultatov, bi navdušenje celotnega okolja še bolj upadlo, kar je latentna nevarnost.

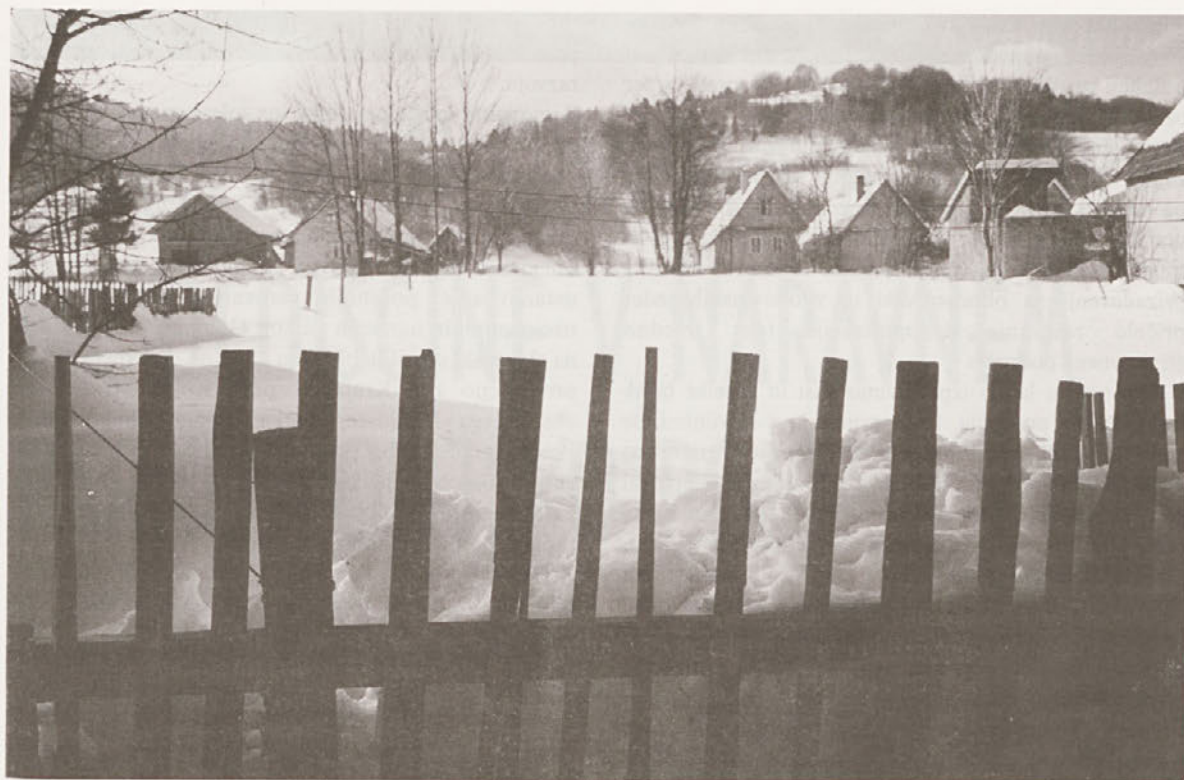
Dediščina in njeno varovanje

Glede na to, da je prednostna naloga predloženega projekta analiza virov dediščine ter njihova obdelava v smislu praktičnega vodiča za obiskovalce, kar bi prispevalo k razvojnemu planu ruralnega turizma kot enem od modelov revitalizacije in načrtovanega razvoja ("Strategija za ruralno Evropo" ECOVAST 1998), je temeljni koncept dela analize virov naslednji:

1. Seznam naravnih in kulturnih znamenitosti na predlaganem območju, s prikazom na geografski karti ter s popisom relevantne bibliografije z informacijami o teh lokacijah.
2. Seznam kulturnih dogodkov in vsebin na predlaganem območju in njihov opis (tradicionalne vsebine, kot so prazniki, sejmi ipd. ter turistične vsebine).
3. Imena ljudi, ki se ukvarjajo z naravno in kulturno dediščino na navedenem območju, s podatki o tem, kje so zaposleni, kakšen je njihov status, izobrazba in kakšne izkušnje imajo.
4. Imena lastnikov zanimivosti ali ljudi in organizacij, odgovornih za njihovo vzdrževanje in predstavitev.
5. Seznam turističnih objektov, kot so hoteli, restavracije, ponudbe prenočišč (npr. bed & breakfast).

Končni rezultat takšne obdelave naravnih in kulturnih ter turističnih vsebin, ob valorizaciji na terenu, kjer bodo izločeni smo tisti objekti in vsebine, ki so primerno urejeni, ustrezajo evropskim standardom in so primerni za turistične namene, bo pokazal, kakšno je stanje dediščine, kakšne so možnosti njenega uporabljanja in dal konkretne napotke za izboljšanje situacije skozi dodatno urejanje, prilagajanje in obnovo.

Koriščenje različnih vrst dediščine posega na zelo pomembno in problematično področje njenega varovanja in ohranjanja. Govorimo predvsem o stavbni

Stavbna dediščina ob Kolpi

dediščini, ki je, ne samo na prostoru delovanja tega projekta, pač pa na Hrvaškem nasploh, večinoma v kritičnem stanju. Takšen položaj zahteva nujen in sistematičen pristop k njenemu reševanju in revitalizaciji (glej: Ivančević, Marković 1991; Marković 1977; Rapo 1998). V nadaljevanju nas sooča s težavami ekonomskega vrednotenja stavbne dediščine, kar je pri nas šele v zadnjem času postalo del teoretičnega in praktičnega interesa (Šošić 1991; Antolović 1998). Vprašanje pravičnega gospodarjenja s kulturnimi spomeniki, še posebno s stavbno dediščino, je namreč postalo zelo pomembno, saj se je pokazalo, da zgolj varovanje, pravno in konservatorsko, ni sposobno zagotoviti ohranitve.

Z interdisciplinarnim pristopom k težavam, ki ob strokovnjakih konservatorjih, sociologih, umetnostnih zgodovinarjih in etnologih vključuje tudi pravnike in ekonomiste, je treba vrednotiti dediščino v smislu njene zgodovinske in estetske vrednosti, kot tudi njene gospodarske in uporabne oz. tržne vrednosti. Drugače rečeno, kvaliteti dediščine je treba dodati njeno tržno vrednost in ji tako podaljšati življenjsko dobo. Uspeh predlaganega projekta temelji ravno na domnevi, da je lahko samo zavarovana, urejena in dobro predstavljena dediščina razvojni vidik, ki ga je moč plasirati na gospodarsko tržišče v smislu turistične ponudbe, in da je, nasprotno, priliv sredstev, ki izhajajo iz tržnega gospodarjenja z dediščino, pogoj za njeno nadaljnjo obnovo in ohranjanje. Tako se vrednotenje preteklosti spreminja v izvor bodočih kvalitet znotraj celotnega razvoja neke specifične regije. To pa je obenem tudi princip, kot ga je postavila evropska in svetovna upravljalvska komisija (UN World Commission, 1998).

Primer kolpske doline

Kako lahko to uporabimo na primeru predlaganega območja ob reki Kolpi oziroma kaj so danosti te regije in ali lahko razvoj turizma na tem ruralnem območju pomaga pri ohranjanju dediščine?

Reka Kolpa je povezovalka celotnega območja, planinskega, gorjanskega in tudi nižjega karlovškega, ki prehaja v vinorodne griče ozaljskega območja, vse do Žumberačke gore. Na območju ob Kolpi, ki je bilo v preteklosti tranzitno pomembno, se vrstijo stara naselja s zgodovinskimi utrdami in dvorci (npr. Čabar, Brod Kupa, Severin, Bosiljevo, Ribnik, Ozalj), ki so jih gradili Frankopani, ko so kot mogočna hrvaška plemiška družina gospodovali tem krajem. Čeprav danes pretežno izolirani, zanemarjeni in zapuščeni, so dvorci, stari trgi in rečni prelazi, vasi in zaselki, izredno bogata osnova bodočega razvoja na principih gospodarske valorizacije v okviru turizma. Glede na to se bo ob reki Kolpi, ki vključuje tudi prostor Nacionalnega parka Risnjak, izredno bogato in na nacionalnem nivoju zavarovano območje, po postavkah modela HT (Heritage Trails brošura 1997) s posebno razdelanimi metodami razvil sistem interpretiranih in medsebojno povezanih lokacij in tudi posameznih objektov znotraj ločenih naselij. Vključene bodo glavne prometnice, železnica in magistralne ceste (pri čemer stara cesta, t. i. Lujzijana oziroma Karolina postaja osnovna komunikacija v projektu – turistična pot, ki povezuje večja središča: Zagreb, Karlovac, Delnice, Reko), potem mejni prehodi s Slovenijo (Prezid, Brod na Kolpi, Vinica, Metlika), reka Kolpa (plovna pot za kajakaše in rafting), v okviru tega pa še poti, steze in druge komunikacije med naselji in znotraj vsake posamezno izbrane lokacije (z ločeno

namembnostjo za avtomobile, pešce, kolesarje, konjenike, kajakaše na reki ...). To pomeni hkrati tudi poseben strokovni pristop k urejanju in interpretaciji ter označitvi celotnega območja ob reki Kolpi.

Ravno tako je s posebnim metodološkim pristopom zajeto vprašanje pristopa k urejanju stavbne dediščine na istem področju – gre za sistematično obnovo in urejanje lokacij in zasebnih kulturnih spomenikov, ki so trenutno dokaj zapuščeni in prazni. Tako bi se hkrati s prizadevanji za obnovo vasi in zgodovinskih jeder pričelo reševanje depopulizacije tega izredno atraktivnega področja.

V tem smislu lahko izpostavimo vasi in zaselke brodmoraviškega področja, ki se ponajso s številnimi, še vedno dobro ohranjenimi (čeprav pretežno zapuščenimi) primerki tradicionalnih hiš, med katerimi so bile nekatere zgrajene še v 17. 18. stoletju in so ohranjene v svoji izvorni obliki (npr. hiša Delač, hiša Ožanič). Izjemen je tudi primer ohranjenih planšarij na Risnjaku (dolina Leska) ali pa majhnih zaselkov okoli izvira reke Kolpe, oboje znotraj meja Nacionalnega parka »Risnjak«, ki pa so v smislu ponudbe obiskovalcem parka še povsem neizkoriščeni.

Predmet zanimanja tega projekta so tudi številna druga naselja goranskega območja z značilnimi dvoprostornimi lesenimi hišicami na gozdnih čistinah in kraških poljih, s kamnitim pritličjem in strmimi strehami, ki so bile v preteklosti pokrite z lesenimi škodami. Pozornost velja nameniti tudi naseljem in tradicionalnim ambientom karloško-ozaljskega območja, kjer se nahajajo lesene hišice, pogosto z »gankom« v nadstropju, nekoč pokrite s slamnato kritino, kar je danes redkost. V projektu so zajete tudi druge vsebine tradicionalnega življenja, navade, znanja in veščine v izdelavi orodja, umetniških predmetov, lokalna kulinarika pa tudi specifična in med seboj različna narečja vsakega posameznega kraja.

Zaključek

Kot kažejo dosedanja etnološka raziskovanja in konservatorske terenske podlage⁴, še posebno gradivo in terenska poročila iz devetdesetih let 20. stoletja, se v navedenih območjih ob reki Kolpi povsod kaže velika zapuščenost in ogroženost tradicionalne stavbne dediščine. Samo delno je ohranjen materialni vidik nekdanjega načina življenja in tradicije, ki je danes pod vplivom vsesplošno razširjene urbane kulture spremenjena. Kljub temu pa je še vedno moč spremljati sledove preteklega življenja v videzu naselij in posameznih ohranjenih objektov ter v predmetih, ki so shranjeni v redkih lokalnih zbirkah ali pa v zasebnih hišah. Le-teh je prav tako že zelo malo, v njih pa prevladujejo gospodinjstva s starejšo populacijo.

A ravno na teh preostankih, tako materialnih kot tudi lokalnih šeg govora, zgodb in drugih tradicionalnih vsebin, je treba graditi kakovostno interpretacijo in turistično ponudbo, ki bi ob ustrezni ureditvi hiš, okolice in vasi predstavila specifične vrednote tega območja ter izvirne proizvode (hrana, spominki, pohištvo). Odločilno vlogo v procesu revitalizacije pa imajo ljudje,

torej lokalni prebivalci, in njihova odločnost, da poskrbijo zase in za svojo dediščino ter se usmerijo k razvoju.

Regionalna in državna upravna telesa morajo v okviru regionalne strategije razvoja spremljati, usmerjati in podpirati takšen razvoj skozi različne oblike podpor in sistemskih ukrepov. Ena od oblik takšnega organiziranega pospeševanja razvoja, ki hkrati omogoča integralno varstvo naravne in kulturne dediščine, je ustanavljanje posebnih varovanih območij, t. i. nacionalnih in naravnih parkov. Območje ob reki Kolpi na slovenski strani je bilo leta 1998 na državnem nivoju proglašeno za »Krajinski park Kolpa« (poleg že obstoječega »Krajinskega parka Lahinja« v Beli krajini). Predlagamo, da bi podobno tudi na hrvaški strani zavarovali območje kolpske doline, ki že ima status zavarovanega območja, s PUP iz leta 1999 pa je celoten prostor predviden za naravni park.

Za takšen pristop si prizadeva mednarodni, interdisciplinarni in razvojni projekt »Na obeh straneh reke Kolpe«.

Literatura

- ANTOLOVIĆ, Jadran 1998: Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine. Mikrorad, Zagreb.
- KELEMEN – PEPEONIK Valerija 1998: Hrvatska sekcija ECOVAST-a. V: ECOVAST, Strategija za ruralno Evropu.
- HERITAGE TRAILS, Rural Regeneration Through Sustainable Tourism. Otočec 1997.
- IVANČEVIĆ, Radovan, Ksenija Marković 1991: Etnologija i arhitektura. V: Zbornik radova simpozija 12. internac. kongresa antropoloških i etnoloških znanosti, Zagreb 1988.
- KOŠČAK, Marko 1998: Po poteh dediščine Dolenjske in Bele krajine. V: Rast, let. 9, št. 1, 63–60.
- – 2000: Trajnostni turizem in integralni regionalni pristop. V: Rast let. 11, št. 5, 453–457.
- MARKOVIĆ Ksenija 1997: Obnova i očuvanje hrvatske pučke graditeljske baštine. V: Zbornik sažetaka, Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu prirodne i kulturne baštine – Konzervatorski odjel u Zagrebu.
- MOORE, Allen B., Rusty Brooks, (1996), Transforming Your Community. Empowering for Change. Malabar, Florida.
- RAPO, Vesna 1998: Folkloristička istraživanja u tijeku. Zaštita baštine s posebnim osvrtom na restauratorstvo i konzervatorstvo. V: Radovi HDF, 7, Zagreb.
- ŠOŠIĆ, Hrvoje 1991: Ekonomija spomeničke baštine. Zagreb.
- UNITED NATIONS ECONOMICS Commission for Europe), Major Trends Characterising Human Settlements Development in the ECE region. Geneva 1998.

4. Terenski zapisi in poročila: Ministarstvo za kulturo RH – Uprava za varstvo kulturne dediščine, Konzervatorski oddelki u Zagrebu, Karlovcu in Reki.